

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

1 JULI
1940

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

15^e JAARGANG
N° 7

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

EEN GERESTAUREERDE MUURSCHILDERING IN DE PIETERSKERK.

Een muurschildering is een eigenaardig object, de bezitter is er niet altijd mee ingenomen, hij weet er soms geen raad mee en zou er afstand van willen doen. Gaat men de geschiedenis na van de ontdekking van muurschilderingen, dan blijkt het maar al te vaak, dat men is overgegaan tot het weer onder de kalk stoppen of ook wel tot het grondig afhakken. Dan was het meteen uit, er behoefde niet meer tegen aangekeken te worden, en het kostte ook geen geld. Andere schilderijen werden beschouwd als een object om er maar een schilder op los te laten, die het aandurfde het ontbrekende bij te schilderen. Daartegen was immers geen bezwaar, zoo meende men, doch daar bleef het niet bij. De stuntelige lijnen waren toch niet mooi, die kon men gaver trekken, de kleuren waren zwak, men kon ze frisscher zetten. Dit ging soms met een schijnbaar goede bedoeling gepaard, doch het getuigde niet van eenig inzicht in het feit, dat men de schildering haar originaliteit ontroofde. Natuurlijk kwam hiertegen reactie en met veel succes is er te dezen opzichte een groote verandering gekomen. Vele muurschilderingen zijn ongerept bewaard gebleven. Het feit blijft bestaan, dat er met muurschilderingen soms wonderlijk is omgesprongen.

Heeft dit alles niet een diepere oorzaak? Inderdaad. Zou het ontbreken der kennis van de waarde, die een enkel fragment van muurschildering kan bezitten, niet mede oorzaak kunnen zijn? Zeer zeker. Het blijkt maar al te zeer, dat zelfs een bijna waarde-loos uitzien fragment een schakel kan zijn in de geschiedenis van de ontwikkeling der schilderkunst. Muurschilderingen in de noordelijke landen van Europa zijn immers ook overblijfselen van de vroege schilderkunst. Dit wordt algemeen erkend.

En toch, gaan theorie en practijk wel altijd samen? Wordt niet soms om de een of andere reden nog iets toegelaten, hoewel men het toch feitelijk anders zou wenschen? Ook gebeurt het nog, dat het ontbrekende wordt aangevuld. Het is heusch nog maar enkele jaren geleden, in een kerk niet ver van onze grenzen; hetgeen ik

daar zag, gaf toch wel te denken. Er was een zeer goede fragmentarische schildering, met een paar personen en een ezel. Op zichzelf beschouwd belangrijk. Aan den ezel ontbrak het voorste deel. Er stond een teekenbord, daarop was een ezel geteekend, de kop naar beneden en tevens omhoog, het kon volgens den schilder beide. Hij probeerde wat hem het beste leek en wij behoeven niet te zeggen, dat er van de authentieke waarde der schildering niets overbleef. Dit bleek ook uit het reeds gerestaureerde.

In Utrecht deed men het anders. Daar werden in 1889 twee schilderijen ontdekt op de westzijde van twee vieringspijlers. Over de noord-westelijke zullen wij iets mededeelen. Het waren fragmenten beneden een retabel, waar nog iets onder zat, doch wat, was niet te zien en daarboven een voorstelling van Hippolytus' marteldood. Het fragmentarische van deze schilderijen was wel erg groot, links ontbrak een groot gedeelte, bij het aanwezige waren deelen weg, verder vele houten doken, gaten en oneffenheden. Het geheel was onherstelbaar. Of was meer een erkennen van de waarde van hetgeen aanwezig was, de oorzaak, dat men er niets aan deed? Dit schijnt het geval te zijn geweest en ook in het restaureeren moesten nog ervaring en kennis opgedaan worden. De schildering werd met een ijzeren deur afgesloten.

De toestand van de schildering werd gaandeweg slechter, kleine schilfers vielen af, de dunne pleisterlaag zat op vele plaatsen los voor den pijler. Een stoot of een lichte druk met een stoffer zouden voldoende geweest zijn om ze te doen verdwijnen. Zoo was een restauratie ernstig noodzakelijk geworden en hiertoe werd dan ook besloten. Alles, wat los zat, werd vastgezet; de houten doken werden verwijderd, de gaten gestopt en de schildering werd zorgvuldig gereinigd en van de nog aanwezige kalklaag bevrijd. Daardoor kwam er van de onderste schildering nog meer aan het licht, zoo dat er ook iets van kon worden vastgesteld.

DE ROMAANSCH E SCHILDERING.

De eerste vraag, die naar voren komt, is wel: hoe was de toestand van den pijler ten tijde van de schildering? Uit twee teekeningen van Saenredam¹⁾ is bekend, dat in 1636 nog de muur (v.m. oxaal) tusschen choir en schip ter zijde van dezen pijler aansloot. Of deze muur vroeger ook in de zijbeuken doorliep, blijkt uit de teekeningen niet. Zeer waarschijnlijk mag men dit veronderstellen. De open hoek van den pijler, met een Grieksch kruis als doorsnede, is niet breed genoeg om het ontbrekende deel van de schildering te bevatten. Zoo was dan ook de kruisarm door een muur van den zijbeuk afgesloten. Met het wegbreken van den scheidsmuur is dan ook dit deel der schildering teloor gegaan.

De oorspronkelijke kerk was onder Cluniacenser invloed gebouwd en is in 1054 door Bernulfus gewijd. Omstreeks dien tijd

moeten de altaren in het schip zijn geplaatst, de gunstigste plek hiervoor was dan ook tegen de vieringspijlers. Een schildering, die als retabel diende, was aangebracht en daarvan ziet men nu iets (er zijn vele technische bijzonderheden, die wij hier niet kunnen vermelden) en wel, dat toen, evenals later, drie personen ter zijde van het kruis waren geplaatst.

Van de eerste persoon naast het kruis is te zien: een stuk van een geornamenteerd gewaad, enkele lijnen en kleurvlekken; daarnaast een gedeelte van een licht gewaad; als derde persoon een licht gekleede figuur met een rooden mantel, de handen samengelegd als tot gebed, geplaatst tegen een zwart-grijzen achtergrond. De figuren zijn slank, fijn van lijn en zacht van kleur; zij hebben een karakter, dat ook bij vroege miniaturen wel aanwezig is. Het is niet veel, meer is nog onder de bovenste schildering verborgen, doch althans is het voldoende om iets van de vroegere schoonheid te zien. Het is belangrijk, omdat dit de oudste schildering in ons land is en daardoor merkwaardig.

RETABEL.

Omstreeks 1400 is deze vroege schildering met een dunne laag specie bedekt en hierop een nieuw kruisingstafereel geschilderd. Van de Christusfiguur is het lichaam uitgerekt, de benen strak naar beneden en de beide armen in een schuine richting naar boven. Een wijze van voorstelling, die wel meer doch niet veelvuldig voorkomt; hier houdt het verband met de indeeling van het vlak. De heiligen bij het kruis staan afzonderlijk, zij zijn gescheiden door ranke zuiltjes, die baldakijnen dragen. Boven Christus is geen baldakijn, slechts een tympaanlijn, die wel de baldakijnen verbindt, doch door de wijking in de lijn eer aan een van haar uitgaan doet denken. Iconographisch is dit juist. Christus is van God verlaten, de Heiligen genieten de rust onder de schaduw des Allerhoogsten, onder de bescherming van den God des Hemels of den God van Jacob (Psalm 51).

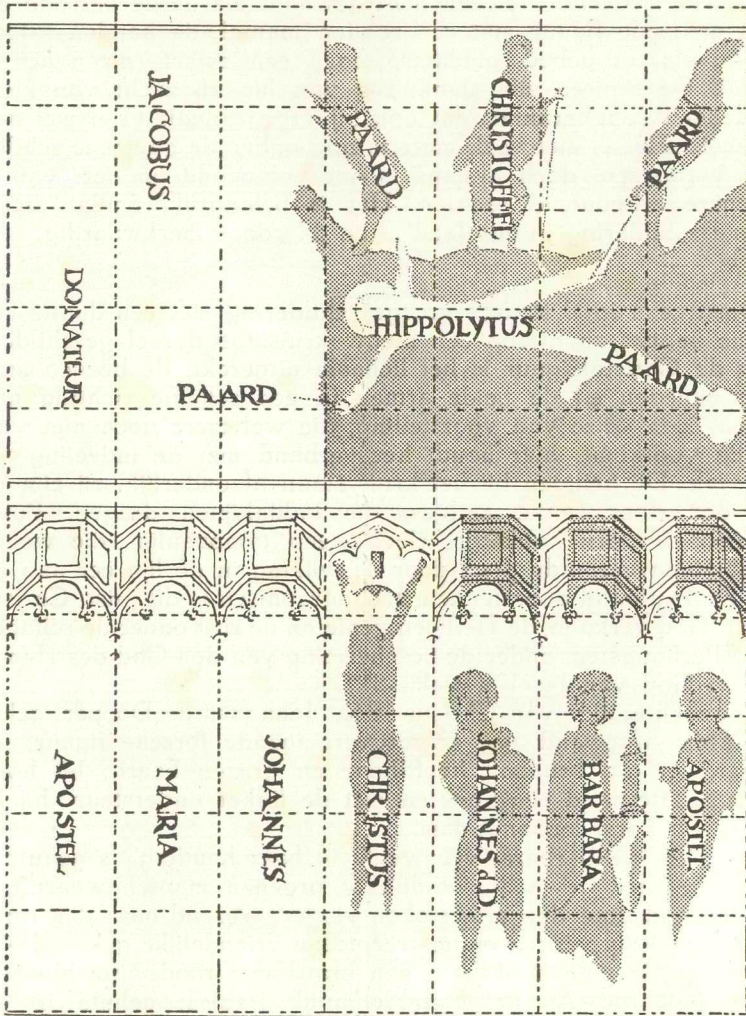
Ter rechterzijde van Christus staat Johannes de Dooper, geheel van Hem afgewend, een achteroverneigende forsche figuur, met bejaard gelaat, krullend hoofdhaar en grijzen baard; hij houdt in de rechterhand een boek en met de linker ondersteunt hij het tegen zijn borst leunende lam.

De jeugdige Barbara, vrouwelijk in haar houding, is gehuld in een licht rood gewaad met donker groenen mantel, waaruit de rechterhand door den uitgestoken vinger, wijzend naar den toren, het aandachtig peinzen onderstreept; het vriendelijke gelaat draagt in het goudbruine hoofdhaar een krans met rood-witte bloemen.

De bejaarde Apostel, waarschijnlijk Paulus, gehuld in een blauw kleed en grijzen mantel, heeft als symbool nu nog een boek; zijn donker vleeschkleurig gelaat met bruin haar en korten

grijzen baard ziet de beide personen voorbij, zijn blik is op Christus gericht.

De achtergrond is een doorgaand donker rood vlak. Zonder een reconstructietekening is het moeilijk een overzicht te krijgen van het geheel, zoals het eens is geweest. Bij de opmeting werd een eigenaardig verschijnsel ontdekt: een zeker rythme van in-deeling, die de vlakken in kwadraten van ongeveer 20 cm grootte

Muurschildering in de Pieterskerk. (Cliché N. R. Ct.)

indeelt. Verschillende deelen worden door deze lijnen begrensd. o.a. een baldakijn vult een kwadraat en de nimbussen hebben de halve breedte. Het geheel staat in een verhouding van 5 tot 7. De ontbrekende heiligen ter rechterzijde van het kruis waren zeer waarschijnlijk Johannes, Maria en Petrus.

HIPPOLYTUS EN CHRISTOFFEL.

De voorstelling van den marteldood van dezen heilige is geprojecteerd op een plat vlak, zonder ook maar een enkel spoor van eenig vroeg perspectivisch verschijnsel te vertoonen; de duidelijkheid der iconographische beteekenis is hier nog het hoofddoel. Zelfs het landschap is als een groot uitgerold vlak weergegeven, de bovenkant eindigt in een breed dal tusschen twee heuvels; midden in het bed van den stroom waadt Christoffel. Zoo zijn hier dan twee afzonderlijke voorstellingen saamgevoegd.

Hippolytus ligt uitgestrekt op den grond, zijn lichaam wordt door vier paarden vaneen geten. De beide paarden te zijner rechterzijde staan op de achterpooten, klimmend als een heraldische leeuw, de voorpooten schuin uitgestoken en de staart in een knoop gelegd. Om de borst van ieder paard is een touw geslagen, dat, strak gespannen, verbonden is met een der polsen of enkels van den heilige. Van de beide andere paarden is het één zeer geschonden, het andere verdwenen.

Geheel naar den beschouwer gekeerd, schrijdt, gebogen onder den zwaren last van het Christuskind, Christoffel voorwaarts, den linkerarm schuin naar boven gericht; de hand grijpt den dunnen staf, die een verguld einde bezat. De rechterarm is uitgestrekt door den druk op den schouder; de groene mantel, nauw om de beenen geslagen, laat deze gedeeltelijk bloot, de voeten staan op den rand van den donkeren grond als kunnende nauwelijks meer voorwaarts; een enkele lichte streep stelt hier het water voor. Markant als een silhouet staat deze heilige tegen den rooden achtergrond, die hem isoleert van het tafereel, waarbij hij is geplaatst.

Calkoen noemt in de beschrijving van de St. Pieterskerk vele altaren ¹⁾: „3e. dat of die van St. Jacob en Christoffel, 4e. dat of die van St. Christoffel, vormende twee onderscheiden vicariën misschien rustende op eenzelfde altaar, beide vermeld in 1405/06. In 1407/08 is er bovendien sprake van een vicarie van St. Christoffel en Barbara.” Zonder twijfel schijnen deze aantekeningen betrekking te hebben op het eens hier aanwezige altaar en deze schilderijen er mede in verband te staan.

Zien wij nu nog even naar de reconstructietekening, dan is er grond voor het vermoeden, dat de ontbrekende figuur de heilige

1) Gemeente-Archief Utrecht.

Jacobus moet zijn. Tevens is het nu ook duidelijk, dat deze beide heiligen met de voorstelling van Hippolytus niets hebben uit te staan. Wel blijft er op de teekening naast het vierde paard beneden links een ledige plek, doch zooals zoo dikwijls de milde schenker of schenkster mede werd afgebeeld, zou dit dan de plaats voor deze moeten zijn. Hij of zij is dan aan te zien als de gever of geefster van beide schilderijen en zeer waarschijnlijk is Hippolytus de naamheilige van deze persoon.

JACOB POR.

(Met toestemming van den Schrijver en van de Directie overgenomen uit de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 28 April 1940 O.).

KLEINE MEDEDEELINGEN.

Willibrordiana. — In de *Nederlandsche historiebladen* (III-1940, blz. 1—14) heeft prof. dr. R. Post „eenige kantteekeningen bij de jubileum-literatuur” over „S. Willibrord in noord en zuid” gepubliceerd. In dat overzicht bespreekt de Nijmeegsche hoogleraar de ook door mr. Van Campen in dit maandblad aangekondigde geschriften van Verbist, Erens, Van Rhijn, Heeringa, Lampen, Boeren, Huyben, Tesser en Visser. De schr. komt daarbij tot het eindoordeel, dat „bij het overzien van de jubileum-litteratuur we ons kunnen verheugen over de belangstelling die S. Willibrord in Zuid- en Noord-Nederland bij mannen van allerlei schakeering heeft genoten; verder ook over het nieuwe kleed, waarin de biografieën zijn gestoken. Vraagt men echter of onze kennis zeer is toegenomen, dan schijnt een ontkenkend antwoord te moeten worden gegeven. Op de voornaamste punten, waarin een van de traditie afwijkende meening werd verkondigd, moet de oude opvatting blijven gehandhaafd. Willibrord werkte van het begin af onder de Friezen, koos den Frankischen burcht te Utrecht als centrum, dat in 695 zijn bisschopszetel werd, ontving voor zijn werk

steun van de hofmeiers en andere Frankische heeren, o.a. van enkele uit Brabant, bracht een groot deel van het Friessche volk tot het Christendom, nl. in zoover dit woonde binnen het Frankische rijk, d.i. in *Fresia citerior* 1). Ten slotte bezat hij buiten zijn diocees het eigendom van eenige kerken (Rindern, Bakel, Antwerpen) en eenige kloosters (Echternach en Sussteren) en vele landerijen, waarvan hij echter een groot deel in 726 aan zijn klooster Echternach toewees. Het andere onbekende deel moet aan zijn diocees gekomen zijn.” E.

1) Door Beda in zijn „*historia ecclesiastica*” gegeven naam aan de landstreek, die „door Pippijn vóór de komst van Willibrord op koning Radbod was veroverd en waarvan ofwel de Rijn ofwel de Alcmere en de IJssel de noordelijke en oostelijke grenzen vormden”. Gewoonlijk wordt daaronder „behalve het latere Friesland het kustgebied minstens tot aan de Schelde” verstaan.

Wijk C en de Jacobietoren. — „Het is de keerzijde van de verruimingen, die ter wille van het verkeer tot stand komen, dat ze zoo onbarmhartig de historische structuur van de kern onzer oude steden vernielen. Ook al

slaagt men er in zoo'n doorbraak uit te voeren zonder dat er oud stedschoon wordt opgeofferd, dan gaat er toch iets onvervangbaars verloren. Immers de aanleg van zulk een oud en verwaarloosd stadskwartier verdwijnt, en daarmee iets, dat nauw met de geschiedenis der stad is verbonden en dat eigenlijk evenzeer monument is als de op zich zelf staande historische gebouwen, voor het behoud waarvan we zoo angstvallig waken".

Aldus vangt ir. Daan Jansen zijne bijzonder belangwekkende, door plattegrond en afbeeldingen toegelichte beschouwing „van een doorbraak en een toren" in het *Bouwkundig weekblad Architectura* (LXI-1940, blz. 113—116) aan.

„We spraken van de historische structuur der oude stad, die tengevolge van verkeersverbetering verloren gaat. Niemand zal", vervolgt de schr., „de kern van Utrechts binnenstad in wijk C gaan zoeken en toch is het geval hier aanwezig. Wat we nu wijk C noemen, was eens de „kerkwijk van St. Jacob", een van de drie buurtschappen aan den Rijn, waaruit in de vroege middeleeuwen de burgerlijke stad is samengegroeid en die met het geestelijk gebied rondom de vijf kapittelkerken in het midden der twaalfde eeuw in één langgerekte ommuring zijn opgenomen. Wie op een plattegrond of op een luchtfoto het stratenplan rond de Jacobikerker nader beziet, zal er den aanleg van een Hollandsch dijkdorp in herkennen. Vrijwel alle zijstraten staan haaks op de Waterstraat, waarvan het gebogen beloop ons verraadt, dat ze eenmaal als dijk een bocht van den Ouden Rijn heeft gevolgd. De kerk zelf staat „binnendijks", met haar lengteas in de richting van den „dijk", zooals we het

nu nog bij Betuwsche dorpen langs de Linge kunnen aantreffen."

Na de geschiedenis der kerk, waarvan weinig bekend is, en hare verminking door den orkaan van 1674 even vermeld te hebben, betoogt ir. Jansen, dat „van de vele torens, die in vroeger eeuwen het silhouet van de aan kerken en kapellen zoo rijke stad verlevendigden, Utrecht er slechts zeer enkele heeft mogen behouden. Van deze heeft zich de Jacobitoren altijd het minst in de belangstelling van stadsbestuur en burgerij mogen verheugen. Zoowel z'n afzijdige ligging als z'n verminkte staat zullen daartoe hebben bijgedragen. Nu echter de doorbraak door wijk C tot uitvoering komt, is men zich het kostelijk bezit van den ouden toren, juist daar ter plaatse, weer bewust geworden. De nieuwe verkeersweg zal vlak langs de westzijde van de Jacobikerker loopen en daarmee zal aan den veelgesmaden toren een stedeboekkundige functie worden toebedeeld, die hij waardig kan vervullen, mits aan twee voorwaarden wordt voldaan: algeheele restauratie en herstel van de spits".

„Niet van nabij, wel op grooter afstand mist men de thans ontbrekende spits" en de schr. noemt verschillende punten op „waar de door een nieuwe spits gekroonde toren het ruime gezicht op de stad ongemeen zou verrijken".

Terloops waarschuwt ir. Jansen tegen ontmanteling van de westzijde der kerk, waardoor de lage huisjes — vrijwoningen — die nu schaal geven aan den hoogen kerkwand, zouden verdwijnen, en besluit zijn steekhoudend betoog met een herinnering aan het zich hier voordoende uitzonderlijk geval, dat enkel door het aanbrengen van een torenhelm bereikt kan

worden wat elders slechts door een kostbaren en moeizamen torenbouw mogelijk zou zijn. Door bij de komende restauratie den toren met een slanke spits te bekronen, zooals eertijds het geval geweest moet zijn, zullen zoo- wel het monument als de stad gebaat zijn." E.

De beeldhouwer Philipp Brandin. —

Onder den titel „twee Nederlandsche kunstenaars in Noord-Duitschland” schreef dr. Olga M. C. Bloch in het *Gildeboek* (XXIII-1940, blz. 6—8) een opstel over den beeldhouwer en bouwmeester Philipp Brandin uit Utrecht en den kunstschilder Cornelis Crommeny, met wien hij vaak samenwerkte. Hier te lande is geen werk van den Utrechtschen meester bekend en al zijn scheppingen worden in de Duitsche Oostzee-provincies gevonden, waar ook in de archieven velerlei gegevens over zijn herkomst en arbeid worden bewaard. Voor zoover bekend is, zijn nog werken te Anklam in Pommeren, te Güstrow, Ribnitz, Schwerin en Wismar, alle in Mecklenburg, aanwezig. In 1583 werd Brandin door hertog Ulrich van Mecklenburg-Güstrow tot hofbouwmeester benoemd en in dat jaar begon ook zijn werk-

zaamheid aan het grafmonument in den dom te Güstrow, dat de hertog daar liet oprichten: een langs den noordwand van het koor geplaatste, ter weerszijden door karyatiden gedragen luifel, waaronder het beeld van den vorst met zijn eerste en tweede vrouw levensgroot achter elkaar in knielende houding achter bidstoelen zijn geplaatst. De uitvoering van dit renaissance-monument, het beste dat Brandin ontwierp en tot stand bracht, kenmerkt door haar subtiele bewerking het meesterlijk technische kunnen van den maker. Het werd in 1599, vijf jaar na Brandins dood, door twee zijner gezellen voltooid. Wie de bijgevoegde afbeelding van één der vrouwenfiguren beziet, komt in bewondering voor de meesterhand, die in marmer een zoo vrome uitdrukking van het gelaat en een zoo gewijde houding van het lichaam vermocht weer te geven, zonder deze door de rijke detaillering der geheele figuur te verstoren of af te leiden.

In 1590 stond de hertog den kunstenaar toe, om voor den koning van Denemarken op het slot Nyköping te gaan werken, waar hij in 1594 overleed. E.